

МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВІ УМОВИ ЖИТТЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА (1944 – поч. 50-х рр. ХХ ст.)

У статті висвітлено матеріально-побутові умови життя західноукраїнського селянства в умовах підготовки та здійснення насильницької колективізації, а також у перші роки існування колгоспного ладу. Аналізуючи причини низького рівня життя селян, автор наголошує, що головними з них були не стільки наслідки війни, скільки існування адміністративно-командної системи, яка проводила антинародну політику.

Ключові слова: селянства, рівень життя, хлібозаготівля, приватна власність, трудовдень, репресії.

У післявоєнний період за допомогою репресивних дій тоталітарний режим СРСР насадив радянську владу у західному регіоні України. За останній час появилися праці Б. Яроша, Ю. Киричука, П. Когута, О. Ленартовича, А. Русначенка та інші, які висвітлюють соціально-політичні процеси 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. у західних областях України [1]. Однак проблема матеріально-побутових умов життя західноукраїнського селянства в них розкрита побіжно. Автор робить спробу заповнити цю прогалину.

Життєвий рівень селянства у перші післявоєнні роки був вкрай низьким. Радянсько-німецька війна принесла великі руйнування. Фронтний смерч двічі пройшов через Україну, де загинуло 3,9 млн. мирних жителів, 2,2 млн. було силоміць вивезено до Німеччини. У роки війни пішов із життя кожний шостий мешканець України, 10 млн. чоловік втратили притулок. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становила майже 1,2 трлн. крб. [2]. Відчувалася гостра потреба в житлі, одязі, продуктах харчування, в речах першої необхідності.

У той же час компартія на перший план висунула завдання відбудови народного господарства, забезпечення обороноздатності країни за умов “імперіалістичного оточення” та “холодної війни”. Поліпшення добробуту народу вважалося справою другорядною. При формуванні державного бюджету основна увага приділялася фінансуванню виробничої сфери, військово-промислового комплексу. На соціальні потреби виділялося те, що “залишалось” після багаторазових відрахувань на інші статті держбюджету. Панував “технократичний” підхід до розвитку суспільства, принизливе ставлення до селянства, як до людей другосортних.

Найбільш наочно це виявилось під час голоду 1946-1947рр., який охопив Східну Україну. Посуха 1946р. значно зменшила рівень

урожайності. У той же час позиція сталінського керівництва була однозначною: будь-що виконати плани державних поставок сільськогосподарської продукції. Хліб поступав у колгоспну комору і негайно вивозився до міста, на заготзерно. В європейській житниці у черговий раз запанував голод. Люди хворіли на дистрофію, часто із смертельними випадками. Батьки залишали своїх дітей, оскільки не були у змозі їх нагодувати, мали місце випадки канібалізму. У 1946р. у 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях померло 282 тис., 1947 – понад 250 тис. чоловік [3].

Для адміністративно-командної системи доля людини була байдужою. СРСР продовжував здійснювати експорт зерна до Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини. У квітні 1946р. було підписано угоду про поставку Франції 500 тис. зерна. Експорт зернових із СРСР тільки 1946р. склав 1,7 млн. т, що могло б стати суттєвою допомогою голодуючим в Україні. При цьому поставки здійснювалися за цінами нижче світових і переважно в кредит [4].

Люди рятувалися як могли. Їхали в Західну Україну, де на той час існувало одноосібне господарство. Наймалися на роботу за харчі, обмінювали одяг на хліб, картоплю. “Добирались туди, - пише очевидець Б. Кушнір, - на відкритих залізничних платформах або зверху на товарних і пасажирських вагонах. Звідти повертались переважно на завантажених вугіллям вагонах, які йшли з Ченстохова на Схід. Треба було добре випиратися ногами в борт платформи, триматися міцно руками, щоб не знесла повітряна хвиля, не впасти на рейки, не бути розчавленим колесами поїзда. А траплялось і таке” [5].

Після звільнення регіону від фашистів широкого розмаху набрала примусова кампанія мобілізації селян в Червону армію та збору коштів на будівництво танкових колон, літаків тощо. У західних областях України з лютого 1944 до кінця 1945р. мобілізовано в Червону армію понад 750 тис. чоловік [6].

Селяни не бажали воювати за тоталітарний режим, тому чинили мобілізації впертий опір, що виразилося у масовому дезертирстві, втечах селян до лісу і приєднанні до загонів УПА. У доповідній записці секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня вказувалося: „В Жовтневому районі, не дивлячись на використання зброї, мобілізація проходила погано – все населення до 50-ти років втікало в ліс і зовсім не з’являлося в райвоєнкомат” [7]. Колони призовників скоріше нагадували військово-полонених. Вони рухались до місць відправки під конвоєм і були взяті під час облав. Їх відправляли на фронт найчастіше без будь-якої військової підготовки, тому смертність таких призовників була надзвичайно високою [8].

Методами характерними для адміністративно-командної системи здійснювався збір коштів на будівництво танкових колон, літаків тощо.

Мешканці Тернопільської області змушені були внести на будівництво танкової колони "Молодь Тернопільщини" близько 30 млн. крб. Жителі Львівщини "добровільно" здали на будівництво танкової колони "Радянська Львівщина" і авіаескадрильї "Радянський Львів" понад 20 млн. крб. Кошти населення були вкладені також у танкові колони "Радянська Ровенщина", "Від трудящих Станіславщини", авіаескадрильї "Ватутін", "Вільна Дрогобищина" та інші [9].

Репресивно-каральним характером відзначалася заготівля хліба та іншої сільськогосподарської продукції для фронту. У 1945р. лише в селі Рівненщини вилучили 214 тис.ц хліба, 21,5 тис.ц м'яса та багато інших продуктів [10]. У с.Мужеловичі Яворівського району Львівської області, щоб спонукати селян здавати хліб державі, насильно в них забирали корінь [11].

Великим тягарем для селян була примусова державна позика. Збір позики серед робітників і службовців проводився під гаслом: "Трьохчотирихтижневий заробіток в четверту державну позичку", а щодо селян виходили з розрахунку 300 крб. на кожний двір.

Партійно-радянський актив систематично тероризував селян, вимагаючи від них "добровільно" сплатити державну позичку. У 1945р. колгоспниця Т. Слащенко Білоярівської сільради Львівської області під тиском представників влади підписала позичку на 8 тис.крб. На другий день вона прийшла в райком партії і заявила, що не має чим платити позичку, а підписати її примусили голова сільради і уповноважений райкому [12]. Представники Мізоцького райкому партії Рівненської області у с.Будераж, погрожуючи арештами, конфіскацією майна, виселенням із житла, закликали селян сплатити держпозичку [13]. У Меденицькому районі Дрогобицької області, щоб примусити селян сплачувати позичку, кидали їх до льохів, морили голодом [14].

З метою зламати нехіль селян вступу до колгоспу радянська влада з 1947р. посилила податковий прес щодо одноосібників. Економічний тиск держави на селянські господарства щороку посилювався. 1949р. у Волинській області одноосібні господарства величиною до 2-х га зобов'язані були здати з кожного гектара 273 кг зерна, 2-5 – 377, 5-7 – 468, більше 7-559. Норми поставок могли змінювати місцеві органи влади у бік підвищення на 50 відсотків [15]. Подібна ситуація простежувалася у всьому західному регіоні. У процесі примусової колективізації сотні тисяч селян позбавлялися власності, їх земля, реманент, худоба, будівлі, тощо передавалися колгоспам [16].

На матеріально-побутові умови життя селянства впливала репресивно-депортаційна політика. У західноукраїнському селі панувала гнітюча обстановка. Силкові структури проводили щоденні труси, розкопували сади, дротами штрикали городи, шукаючи криївки і схронів повстанців. При цьому проводили арешти,

побиття і вбивства селян; спалювали їхні помешкання, цілі села, присілки і хутори; прочісували ліси зі стрільбою. Літаки-розвідники, що кружляли над селами, зразу ж відкривали вогонь по зкупченню людей. Під час облав вивозили родини тих, хто пішов в УПА, був у підпіллі, противився колективізації, виявляв непокору тоталітарній системі. Існувала родинна відповідальність за дії кожного члена сім'ї, практикувалися публічні страти повстанців. Представники влади грабували, розкрадали селянське майно, гвалтували жінок, збиткувалися над свободою совісті галичан, буковинців і закарпатців. Селяни жили у постійному стресі, часто змушені були переходити на нелегальне становище. Це далеко не повний перелік повоєнної дійсності західноукраїнського села – справжнього пекла, насадженого більшовиками.

Впродовж 1939 – 1953 рр. із західного регіону України у східну частину СРСР було вивезено 2,2 млн. осіб, або 20,5 відсотка усього населення краю [17]. Переважну більшість його склали сільські мешканці. Багато "спецпереселенців" гинуло в переповнених вагонах від хворіб, голоду та холоду. Ті, що добиралися до кінцевого пункту призначення мали небагато шансів вижити у тяжких умовах Сибіру, не маючи засобів для існування. Їх праця на лісорозробках, шахтах, фабриках, заводах, будівництві доріг, у сільському господарстві мала підневільний характер [18].

У 1944 – 1947 рр. із Закерзоння до УРСР було депортовано 482 тис. українців, з яких 67 відсотків посилилося в західних областях, переважно в сільській місцевості [19]. Переселенці забирали із собою найбільш необхідне: велику рогату і дрібну худобу, свині, коні, птицю, сільськогосподарський реманент, одяг тощо. Все інше привласнювала польська влада. Під час транспортування часто пропадало їхнє майно. Переселенцям обіцяли надати в Україні житло, грошову допомогу у розмірі 5 тис. крб. на одну сім'ю, виділити на кожне господарство 15 га землі, компенсувати витрати за продукти і посіви, залишені у Польщі, звільнити від податків та обов'язкових сільськогосподарських поставок на період до 1948 року. Але це не виконувалося. Траплялося, що під час розподілу не вистачало помешкань, тому переселенці змушені були будувати землянки, жити на підселенні [20]. До 5 липня 1946 року у Тернопільську область прибуло 37697 сімей переселенців. З них отримали житло лише 32190 родин. Навіть 1954р. у Волинській області проживало на підселенні у місцевих жителів 2547 сімей, у землянках – 93. У Ківерцівському районі цієї ж області із 1085 сімей, які прибули до 1 березня 1946 року з Польщі, тільки з 92 господарствами радянська влада розраховувалася за залишене майно [21].

Не в кращому становищі опинилися селяни, які стали колгоспниками. Їм не видавали паспортів і без особливого дозволу чиновників не

дозволяли залишати село. Розміри виплат на трудовні визначались у кінці господарського року і залежали від тієї частини продукції, яка залишалася після усіх обов'язкових відрахувань для державних поставок. Середня виплата на трудовдень 1947р. декларувалася 2,9 крб. грошима (без Закарпатської області), 3,1 кг зерном, 0,7 кг картоплею, 0,5 кг овочами (без Станіславської і Тернопільської області). Колгосп «Ленінський шлях» Яблунівського району Станіславської області мав видати на трудовдень 1,1 кг зерна, ім. Шевченка Гвоздецького району – 1,6, ім. Шевченка Обертинського району – 1,7. Насправді селяни не одержували навіть цієї мізерної плати, оскільки колгоспи після розрахунків з державою неспроможні були виплатити селянам зароблене на трудовні [22].

Селяни вимушені були жити, головним чином, підсобним господарством, які продукували 70 відсотків м'яса і картоплі, майже 80 – молока, 90 – яєць, 60 – фруктів, 30 – овочів. До порівняння: робота у колгоспі давала селянину близько 5 відсотків грошових доходів, 35 – зернових, 1 – м'яса і сала, 0,5 – молочної продукції. У той же час держава за допомогою різних податків та поборів обмежувала діяльність підсобних господарств [23].

Селяни не бажали задарма працювати в колгоспах. Проти "ледарів" був спрямований указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948р. "Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антинародний паразитичний спосіб життя". Він був ухвалений за клопотанням уряду УРСР і ЦК КП(б)У і мав закритий характер, не пропагувався в пресі. Указ надавав колгоспникам право порушувати на зборах питання про виселення за межі Української РСР осіб, котрі "підривають" колгоспне виробництво. Із-зовні він нібито стимулював "демократію", а насправді переслідував тих, хто протестував проти рабської праці або не міг трудитися в колгоспі в міру вікового, сімейного чи фізичного стану і зосереджувався на індивідуальному господарстві [24].

Упродовж 1948-1950рр. в Україні було винесено майже 12 тис. "громадських вироків". Окремим колгоспникам оголошувалися "попередження", від них вимагалися письмові зобов'язання брати активну участь у колгоспному виробництві, берегти техніку тощо. У 1948-1950рр. в Україні, в т.ч. у її західних областях, було ухвалено 20 тис. таких попереджень [25].

Завдяки підневільній праці селянства, його злиденного становища створювалася ілюзія покращення добробуту народу. 1947р. була скасована карткова система. Ціни на продукти та промтовари спочатку значно зросли, але в наступні роки на окремі товари ціни знижувалися, що трактувалося пропагандою як піклування партії про людей праці.

Важким соціальним наслідком війни стали масові епідемії, що охоплювали населення регіону. Поряд із традиційними хворобами – кір,

ігри, скарлатина – тут вирували епідемії висипного, черевного та поворотного тифів [26]. У доповідній записці секретаря Волинського обкому КП(б)У І. Профілатова на ім'я М. Хрушова вказувалося: „В області велика епідемія висипного тифу, особливо в Колківському і Маневецькому районах, але нема лікарів, медикаментів, постільної білизни” [27]. Усе це значно знижувало життєвий рівень селянства. Ліквідації епідемій інфекційних захворювань, покращенню загального рівня медичного обслуговування населення сприяли поступове збільшення кількості лікарських кадрів та розширення мережі лікувальних закладів.

На селі була проведена значна робота по ліквідації неграмотності серед дорослого населення, запроваджено обов'язкове початкове навчання для дітей шкільного віку, розширено мережу семирічних і середніх шкіл, відкрито клуби, бібліотеки, хати-читальні. Селяни отримали доступ до вищої освіти. Хоча загальноосвітній та культурно-технічний рівень колгоспників зростає, з одного боку, з іншого – посилювалася духовна деградація. Багато елементів традиційно-побутової культури поступово зникали. Влада насильно закривала церкви, викорінювала християнську мораль, забороняла національно-релігійні свята, народні звичаї та обряди, насаджувала вульгарний атеїзм, руйнувала селянський побут й уклад. Натомість будь-що утверджувалися нові псевдоцінності деструктивного характеру. Пропагувався радянський спосіб життя – чужий західноукраїнському селу [28].

Розвивалась споживча кооперація, яка поставляла селянам промислові товари. За 1945-1952 рр. кількість підприємств роздрібної торгівлі у Волинській області зросла з 1010 до 1950, Закарпатській – відповідно: з 730 до 1865, Дрогобицькій – з 1176 до 1918, Львівській – з 1574 до 2953, Рівненській – з 894 до 1925, Станіславській – з 1082 до 2176, Тернопільській – з 1144 до 2199, Чернівецькій – з 776 до 1392 [29]. Однак купівельна спроможність колгоспників була низькою. Вони купували найбільш необхідні речі: сіль, гас, сірники, взуття, одяг; на все інше не вистачало грошей. Лише поодинокі сім'ї, як правило колгоспного начальства, купували предмети тривалого користування. Так, 1950 р. у Дрогобицькій області в селах було придбано 1970 радіоприймачів, 940 велосипедів, 86 мотоциклів, 816 швейних машин [30].

Певна увага приділялась будівництву житла. За 1946-1952 рр. у Волинській області в сільській місцевості було споруджено 72,3 тис. будинків, Закарпатській – 18,8, Львівській – 17,1, Рівненській – 42,1, Станіславській – 22,9, Тернопільській – 25,3, Чернівецькій – 8,3. Виділялося житло для переселенців, а також репатріантів, які в основному селилися в помешканнях депортованих радянською владою поляків [31].

На початку 50-х років розпочалася радіофікація і електрифікація. На Прикарпатті газифікували кілька сіл. Однак більшість колгоспників на цей час користувались у побуті газовою лампою, дровами і рідко вугіллям,

яких постійно бракувало. Харчувалися селяни одноанітною і малокалорійною їжею: молоком, картоплею, олією, капустою, огірками. І за матеріальної скрути м'ясо, а також частково молочні продукти продавали на ринках, щоб отримати гроші для купівлі найнеобхідніших промислових товарів.

Як видно, у досліджуваній період, життєвий рівень селянства був вкрай низький. Воно відчувало гостру потребу в житлі, одязі, предметах першої необхідності, зазнавало репресивно-депортаційних акцій. Таке становище селянства зумовлювалося не стільки наслідками війни, а, насамперед, політикою адміністративно-командної системи, яка перерозподіляла кошти передусім в інтересах бюрократичної держави, проводило репресивну політику щодо селянства.

1. Киричук Ю. Нариси історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років ХХ ст. – Львів, 2000; Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів, 2000; Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі. 1944-1950 рр. – Луцьк, 1998; Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 50-х роках. – К., 2002; Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30-50-ті роки ХХ століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995.
2. Шаповал Ю.І. Мороз перед "відлигою" // Історія України. Нове бачення. Т.2. – К., 1996. – С.330.
3. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення в 40-80-і роки // Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К., 1997. – С.122.
4. Там само. – С.336.
5. Кушнір Б.М. Невторованими стежками. – Кам'янець-Подільський, 1997. – С.33.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1113. – Арк. 44.
7. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках. – К., 1988. – С.122.
8. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Т.2. – Львів, 1997. – С.22.
9. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 18. – Спр. 297. – Арк. 5; Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр. 27. – Арк. 53; Державний архів Тернопільської області. – Ф.Р.2. – Оп.6. – Спр. 83. – Арк. 174.
10. ДАРО. – Ф.П.400. – Оп.1. – Спр. 37. – Арк. 13,14.
11. Голос України. – К., 1992. – 20 лис.
12. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1633. – Арк. 131,137.

13. Там само. – Оп. 24. – Спр. 1177. – Арк. 133-135.

14. Там само. – Оп. 75. – Спр. 126. – Арк. 114-115.

15. Державний архів Волинської області. – Ф.П.6. – Оп.1. – Спр. 257.

– Арк. 41.

16. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-поч. 50-х рр. ХХ ст. – Львів, 2002. – С.123-145.

17. Нариси з історії суспільних рухів та політичних партій в Україні (XIX - ХХ ст.). – Львів, 2001. – С.181.

18. Сеньків М. Вказана праця. – С.222,223.

19. Сливка Ю.Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. Т.1. – Львів, 1996. – С.23.

20. Ленартович О. Вказана праця. – С.26.

21. Там само.

22. Радянське Прикарпаття 1939-1959. Документи й матеріали. – Ужгород, 1964. – С.220.

23. Островский В.Б. Колхозное хозяйство: Политика партии в деревне и ее социально-экономические результаты. – Саратов, 1967. – С.59.

24. Ковпак Л.В. Вказана праця. – С.123.

25. Шаповал Ю. Вказана праця. – С.334.

26. Гулай В. Проблеми охорони здоров'я населення західних областей України (друга половина 40-х – 50-і роки ХХ ст.) // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записи ДДПУ. Вип. 8. – Дрогобич, 2001. – С.176-180.

27. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1113. – Арк. 5,6.

28. Сеньків М. Вказана праця. – С.232.

29. Народне господарство Української РСР (в 1957р.). Статистичний збірник. – К., 1957. – С.411.

30. Радянська Дрогобиччина. – Дрогобич, 1957. – С.156.

31. Народне господарство ... – С.364.

Михаил Сеньків. Матеріально-бытовые условия жизни западноукраинского крестьянства (1944 – нач. 50-х гг. ХХ ст.). В статье освещается материальное состояние западноукраинского крестьянства в условиях подготовки и осуществления принудительной коллективизации, а также в первые годы существования колхозного строя. Анализируя причины низкого уровня жизни крестьян, автор, подчеркивает, что главными из них были не столько последствия войны, сколько существование административно-командной системы, которая проводила антинародную политику.

Michailo Senkiv. The material-living conditions of the west-ukrainian peasantry (half of the 40-ies – the beginning of 50-ies of the XX century). The article is devoted to the material-living conditions of the west-ukrainian peasantry in the conditions of the preparation and realization of the forcible collectivization in the agriculture and also in the first years of the existence of the kolkhoz system. Analysing the causes of the peasants' low standard of life the author stresses that the main of them were not so much the consequences of the war but the existence of the administrative – commanding system which redistributed means and resources, first of all in favour of the heavy industry and military programs ignoring the interests of the working people.